

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М. С. Грушевського

Історико-меморіальний музей
Михайла Грушевського

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"
<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО • Сергій ПЛОХІЙ
Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ — головний редактор
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Сергій БІЛОКІНЬ • Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Галина БУРЛАКА • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Мирон КАПРАЛЬ • Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН
Ігор МЕЛЬНИК • Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦІК
Всеволод НАУАКО • Світлана ПАНЬКОВА • Руслан ПИРІГ
Валерій СМОЛІЙ • Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДУРУК
Андрій ФЕЛОНЮК • Варвара ШУЛЬГА

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 4

Книга II

Серія

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТВОРИ

(листопад 1918 р. — жовтень 1926 р.)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
“СВІТ”
2013

УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)
Г91

*Випущено на замовлення
Державного комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою «Українська книга» 2013 року*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАН України*

Упорядник, автор передмови: *Світлана ПАНЬКОВА*
Автори коментарів: *Олена БОЙКО, Мар'ян МУДРИЙ, Світлана ПАНЬКОВА*

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-847-3 (Т. 4. Кн. II)

- © Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, 2013
- © Панькова С. М., передмова, 2013
- © Бойко О. Д., Мудрий М. М., Панькова С. М., коментарі, 2013
- © Видавництво "Світ", дизайн та художнє оформлення, 2013

РОЗДІЛ I

СТАТТІ, ВМІЩЕНІ
В УКРАЇНСЬКИХ ЖУРНАЛАХ ТА ГАЗЕТАХ
(«ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ ВІСТНИК»,
«ГРОМАДА», «ЖИТТЯ ПОДІЛЛЯ»,
«СЕЛО», «НОВЕ ЖИТТЯ»)
(листопад 1918 р. — квітень 1919 р.)

того часу верховну власть з законодавчою функцією віддавалося Директорії, а від конгресу вибирались комісії «з підготовчими і контрольними функціями». «Правительству У[країнської] Н[ародної] Р[еспубліки] разом із комісіями» доручено підготувати «закон для виборів всенародного парламенту великої соборної Української Республіки».

Таким способом Трудовий конгрес зведено до значіння простого перед-парламенту, а трудовий принцип, висунений повстанням, властиво, поховано чи зроблено пробу похорону.

Про се треба дуже пожалувати. Можна було дуже багато говорити про те, коли б була змога і час, на тему, чи треба було його вживати для такого переходового вжитку. Я, власне, ще з більшим переконанням повторюю, що для такої переходової ролі краще було скликати стару Ц[ентральну] Раду, організацію вже готову, звісну, котра не могла будити ні якихось незвичайних, неможливих до сповнення надій, ні принести особливого розчарування. В ній можна було вияснити й обговорити і можливість приложення трудового принципу власті в данім моменті, перше ніж поспробувати його покласти в основу будови власті.

Сталось інакше. Проголошено сей принцип, викликано ним велике заінтересування серед трудящих мас, і, кінець кінцем, приложено всі старання до того, щоб звести його на просту декорацію. В сім повороті правдоподібно відбулися якісь глибші зміни в правлячих кругах в їх курсі. Але факт зістається фактом, що принцип такий важний, такого глибокого значіння розміняно на декоративні форми, навіть не освітивши відповідно, в парламентській дискусії, як і чому се сталось. Все пройшло за лаштунками, в фракційних засіданнях, ще більше — переговорах сеньйорен-конвенту і президії з Директорією, і на поверхні зіставсь «закон 28 січня»* як пам'ятка неуміння зробити відповідний вжиток з проголошеного трудового принципу.

Очевидно, раз висунений на чергу, він не дасть себе так легко знову звести з кону. Се один з тих духів, які небезпечно буває викликати.

СПІЛЬНИЙ ФРОНТ

Українське відродження минулого століття зложилось на ґрунті народницьким. Воно приймало за першу основу, що підставою нашого національного і політичного відродження може бути тільки трудовий нарід на Україні з її хліборобським господарством; сей нарід представляється трудовим селянством, і його потреби, інтереси змагання мусять лягти основою будучого національного і політичного будівництва. В сім не було сумнівів. Але наше українське народництво було настроєно «постепеневсько». Не вірило в можливість скорих і різких перемін. Висунуло на першу чергу завдання культурно-національні і не постаралось виробити програми соціальної перебудови і відповідної нашим умовам тактики.

Тому не вироблялось у нас якоїсь соціальної української програми, ні спеціально української соціалістичної партії. Тим часом Росія і з нею Україна не-

сподівано ввійшла в період революційних рухів і питання соціальних реформ вийшло на чергу. Радикальніші елементи з українського громадянства, котрим представлялась ясно неминучість соціалістичної перебудови життя економічного і соціального, за недостачею своєї виробленої, до наших умов приладженої програми, хапались готових соціалістичних програм, вироблених у інших народів, брали їх за свої, вносячи тільки деякі поправки, тому що час був гарячий, вимагав роботи, а робітників було мало і на програмну роботу, на обслідування економічного і громадського життя, на теоретичні дебати часу не лишав.

Під час першої російської революції соціалістично настроєна українська молодіж пішла за російською соціал-демократією*, прийняла готову ідеологію й програму, прийняту російськими с[оціал]-д[емократами] від с[оціал]-д[емократів] німецьких. Внесла тільки деякі національно-політичні поправки, на сім ґрунті витримала боротьбу з об'єдинителями — «спілчачами», зложила-ся в окрему Українську с[оціал]-д[емократичну] партію, але ж слідом спав революційний рух, завмерла в своїй роботі.

Кілька літ пізніше, коли стали наростати революційні настрої, подібне повторилося з соціалістичним народництвом*. Українці, які доти тримались Російської партії с[оціалістів]-р[еволюціонерів], стали відокремлятися в особну течію, вносячи в загальну програму свої поправки з українського становища. Далі стали формуватися в особну партію, але не встигли ще докінчити сеї програмної й організаційної роботи, як налетіла нова революція, і вже серед неї партія мусила кончити свою роботу по формуванню і виробленню програми.

Приходилось се робити прихвощем, і боротьба двох течій*, з котрих одна більше тягла до російських с[оціалістів]-р[еволюціонерів] і дорожила зв'язками з Росією, а друга більш орієнтувалась на національні інтереси України й самостійність, так і не була полагоджена в сій роботі. Вона в деякій мірі нагадувала подібну ж ранішу боротьбу всередині українців с[оціал]-д[емократів], але припала на далеко, далеко грізніший і відповідальніший час, і тому була далеко шкідливіша. Вона підривала сили партії і шкодила соціалістичному об'єднанню взагалі.

Не тільки національні інтереси українського народу, але й інтереси соціалістичної перебудови вимагали, властиво, сформування єдиної української соціалістичної партії, котра б рахувалась не з готовими соціалістичними ідеологіями с[оціал]-д[емократів] і с[оціалістів]-р[еволюціонерів], виробленими в інших краях з нижчою національною і економічною структурою, а з умовами українськими. Сею дорогою й ішла більшість українських с[оціалістів]-р[еволюціонерів]*, що мала на оці національні інтереси трудового українського народу і, кінець кінцем, була змушена, в минулім році, відокремитися в особну організацію так званої центральної течії.

Вона в повності приймала всі домагання українських с[оціал]-д[емократів] щодо охорони праці, класових інтересів робітництва, готова була дати українським с[оціал]-д[емократам], рахуючися з їх інтелігентськими силами, місце і впливи в політиці далеко більші, ніж яку давала українській с[оціал]-д[емократії] її соціальна база, себто маси національно-свідомого робітництва, що йшли за українською с[оціал]-д[емократією] в данім моменті.

Але ця тактика більшості у [країнських] с [оціалістів]-р [еволюціонерів] не знаходила зрозуміння та признання ні у того лівого крила у [країнських] с [оціал]-р [еволюціонерів], що тягло до лівих російських с [оціал]-р [еволюціонерів], ні у українських с [оціал]-д [емократів]. Українські с [оціал]-д [емократи] покидали свою земельну програму, неприємлему для українського трудового селянства*. Повторяли утерті в німецькій соціалістичній літературі погляди на селянство як на елемент з соціалістичного погляду непевний, і так трактувало й українське трудове селянство. Українських с [оціалістів]-р [еволюціонерів] вважали як соціалістів другого сорту, соціалістичних недоуків, і претендували для себе на роль абсолютних гегемонів, учителів і провідників.

Відси боротьба, суперництво і політиканство*, наслідки котрого всім звісні. Згадуємо про них не для того, щоб зводити старі рахунки, а щоб по-кликати до їх забуття та встановлення нового співробітництва. Не утворилось у нас єдиної української соціалістичної партії, з сим мусимо погодитись, бо нашвидку такої партії не зліпиш, нема чого й пробувати. Зате мусить бути тісне співробітництво головних соціалістичних партій — українських соціалістів-революціонерів і соціал-демократів. Українські с [оціалісти]-р [еволюціонери] цілком підтримують програму с [оціал]-д [емократів] в робітничій політиці, теж саме с [оціал]-д [емократи] повинні зробити щодо земельної програми й охорони інтересів трудового селянства. Місце вигравання на слабих сторонах одної й другої партії мусить заступити щире і тісне порозуміння і об'єднання. Того вимагають інтереси соціалістичного будівництва і охорона спільних національних і політичних здобутків від спільного ворога справи.

ОЗДОРОВЛЕННЯ ГРОМАДСЬКОГО ЖИТТЯ

Криза революції, яку вже вдруге переживає українське громадянство на протязі одного тільки року, тягне за собою наслідки небезпечні й тяжкі, які можуть дуже шкідливо, навіть погибельно відбитись на всім нашім національнім житті, коли їм не запобігти в час енергійно, всіма живими силами. Ми бачимо, як малодушна зневіра і апатія ширяться вгорі, серед інтелігенції, й в широких масах на селі. Бачимо дезертирство, утікання з громадських і політичних позицій в ріжних формах: відсунення від політичної роботи, від партійної організації й дисципліни і просту утечу за кордони, поза межі досягнення, без усякої радії, крім тої ж малодушної зневіри і втоми від політичних погромів і розчарувань, що раз за разом протягом такого недовгого часу поспали на голову нашого громадянства. З другого боку, ми бачимо на кожному кроці незвичайно байдуше, паразитське відношення до державного і громадського апарату, до служби, до посад: легкодушне марнування і розхапування народного і державного гроша, бажання урвати й відійти на бік, поки час, всякі нечисті способи аж до простих крадіжок і утікань з скарбовими грішми ріжних високих урядовців.

Сумні явища помічаються і в народі, на селі. Люди, яким близько приходить мати з ним діло, потверджують се явище, що сільські сходи і всякі

Від усіх етнічних українських земель мали бути обрані 593 делегати, з них 65 — від ЗУНР. Із 27 делегатів від УНР 377 обирали від селян, 117 — від робітників і 33 — від «трудової інтелігенції» (див.: Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. — Т. 2. — С. 406–409).

Правительство почало евакуацію урядових і громадських установ... — йдеться про евакуацію державних установ УНР до Вінниці. Наказ про її початок був виданий 28 січня 1919 р., фактично вона розпочалась раніше.

Проїшла революція фракції у[країнських] с[оціал]-д[емократів], підтримана частиною фракції у[країнських] с[оціалістів]-р[еволюціонерів]... — йдеться про резолюцію Конгресу трудового народу України від 28 січня 1919 р., опубліковану як Закон про форму української влади (Там само. — С. 467–468).

с. 29 ...закон 28 січня... — йдеться про Закон про форму української влади, ухвалений 28 січня 1919 р. (Там само.). Згідно з цим актом з огляду на військово-політичну ситуацію до скликання наступної сесії Конгресу трудового народу України вся повнота влади залишалася в руках Директорії УНР як верховного органу республіки. Вона мала також повноваження видавати закони. Виконавчу владу за цим законом здійснювала Рада народних міністрів, яка затверджувалася Директорією і відповідала перед нею між сесіями Конгресу. На Директорію також були покладені обов'язки оборони держави. Закон не виробив цілісної політичної системи, обійшов мовчанкою надзвичайно вагомим конституційні підвалини УНР, зокрема про розподіл владних функцій між Директорією та урядом, межю їх компетенції. Ця обставина в майбутньому постійно проявлялася негативними проявами. На цих правових засадах Директорія і працювала, оскільки Конгрес уже більше ніколи не скликали.

Спільний фронт

Вперше опублікована в газеті: Життя Поділля (Кам'янець-Подільський). — 1919. — № 57. — 26 лютого. — С. 2–3. Підпис: М.Грушевський. Стаття не внесена до жодного бібліографічного покажчика праць М.Грушевського. Передрук здійснений у журналі: Український історик. — 2006–2007. — Ч. 4/1–2. — С. 101–103.

Подається за першодруком.

Вийшовши в останніх числах січня 1919 р. з Києва, М.Грушевський через військові дії змушений був зупинитися у Кам'янці-Подільському. Там перебувала частина державних установ УНР, і місто перетворилося на центр українського політичного життя. В цей час Директорія відправила у відставку соціалістичний уряд В.Чехівського. Новопризначений «правий» уряд на чолі з С.Остапенком був орієнтований на парламентську демократію та союз з Антантою. М.Грушевський знову спробував повернутися до активної політики. Разом з экс-прем'єр-міністром В.Чехівським вони об'єднали навколо себе всі неприхильні до Директорії УНР елементи. Рупором опозиційних сил стала газета «Життя Поділля», яку деякий час редагував М.Грушевський. У 1919 р. дедалі більше давалася взнаки відсутність єдності всередині національного табору. Існуючі внутріпартійні розбіжності вибухнули у 1918–1919 рр. низкою багатоступінчастих розколів та утворенням нових партій. Суперечності між політичними силами звели нанівець роботу представницької установи — Трудового конгресу України, на якому були представлені лише соціалістичні партії. Перенесення політичної боротьби у сферу державного життя стало причиною часткої зміни виконавчої влади УНР. Стаття ставила питання про єдність національних сил. Перебуваючи на соціалістичних позиціях, М.Грушевський закликав до єдності дій, створення єдиної української соціалістичної партії на базі двох головних політичних сил Української революції — Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) та Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР). Своє перебування у Кам'янці М.Грушевський детально описує у статтях «В першій делегації Української партії соціалістів-революціонерів (Квітень 1919 р. — лютий 1920 р.)» та «Життя Михайла Грушевського від вибуху війни» (див. у цьому томі).

с. 30 Під час першої російської революції соціалістично настроєна українська молодь пішла за російською соціал-демократією... — після розколу у 1904 р. першої української партії в Наддніпрянській Україні — Революційної української партії (РУП) — була створена Українська соціал-демократична «Спілка», яка діяла як складова Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП) на правах автономної організації її меншовицької фракції. «Спілка» виступала проти автономії України і національно-культурницької праці РУП. Більша частина членів РУП на чолі з М.Поршем, Д.Антоновичем, В.Винниченком, С.Петлюрою та М.Ткаченком відстоювала самостійність партії як програмову засаду. Вони скликали у грудні 1905 р. 2-й з'їзд, на якому РУП була реорганізована в Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП), ухвалена нова програма та статут. Програма УСДРП

базувалася на Ерфуртській програмі німецької соціал-демократії (1891). Підкреслюючи національні питання і домагаючись автономії України, вела свою діяльність незалежно від РСДРП.

...подібне повторилося в соціалістичним народництвом... — йдеться про створення Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), основу якої склали окремі народницькі гуртки і групи, засновані під час революції 1905—1907 рр. Тривалий процес формування УПСР завершився на I Установчому з'їзді у квітні 1917 р., де есери офіційно оформилися в єдину партію.

...боротьба двох течій... — йдеться про два напрями, які сформувалися в УПСР майже одразу після її утворення. Ліва частина («лівобережці»), соціально близька до російських більшовиків, вимагала від УЦР прискорення соціалістичних перетворень, під її тиском Центральна Рада прийняла радикальний земельний закон. У січні 1918 р. ліві есери готували переворот всередині УЦР з метою встановлення в Україні влади рад. На IV з'їзді УПСР (травень 1918, Київ) стався остаточний розкол партії, вона поділилася на УПСР (ліву) та УПСР (центральної течії), які далі діяли як цілком окремі партії. Ліва частина в серпні 1919 р. об'єдналася з лівою частиною УСДРП (незалежними), створивши Українську комуністичну партію (боротьбистів). Вона стояла на радянській платформі. Детально див.: Бевз Т. Партія національних інтересів і соціальних перспектив (Політична історія УПСР). Монографія. — К., 2008; *Ії ж.* Фракція українських есерів у Центральній Раді і Генеральному секретаріаті: між конструктивністю й опозиційністю // УІЖ. — 2009. — № 2. — С. 110—123.

Сею дорогою йшла більшість українських с[оціалістів]-р[еволюціонерів]... — права частина УПСР увійшла до Українського національного союзу, підтримала протигетьманське повстання та Директорію УНР. На конференції у Києві 28 січня 1919 р. вона сформувалася в УПСР (центральної течії). 53 делегати переважно з Правобережної України виступили за порозуміння з лівою течією, утворення єдиного партійного центру. Був обраний ЦК з 7 членів (І.Лизанівський, Д.Одрин, В.Голобівич та ін.) з правом кооптації ще 11. ЦК УПСР ухвалив резолюцію про політичне становище в Україні. Наприкінці 1919 р. частина членів партії виїхала в еміграцію. У 1920 р. у Відні центральною течією УПСР була створена Закордонна делегація УПСР (М.Грушевський, М.Шраг, П.Христюк, М.Чечель та ін.), її друкованим органом став часопис «Борітеся — Поборете!». У 1921 р. в Україні УПСР перестала існувати. На початку 1920-х рр. більшість членів Закордонної делегації повернулася до УСРР.

с. 31 Українські с[оціал]-д[емократи] покидали свою земельну програму, неприемлему для українського трудового селянства — йдеться про програму УСДРП з земельного питання, яка передбачала передачу поміщицької та ін. приватновласницької землі у державну власність, право селян вільно розпоряджатися своєю землею, розподіл між селянами громадської землі та ін.

Відси боротьба, суперництво і політиканство... — йдеться про постійне суперництво УПСР та УСДРП — двох головних партій Української революції. Позиція УПСР у добу Центральної Ради була радикальнішою, ніж позиція УСДРП, але радикалізм українських есерів, хоча і відповідав настроям більшості населення України, не став владним політиці Центральної Ради насамперед внаслідок опору УСДРП. УПСР була більш масовою партією, на кінець 1917 р. нараховувала близько 75 тис. членів. Незважаючи на те, що фракція українських есерів була найбільшою в УЦР, ефективно проведення курсу партії у цьому органі було для неї утруднене через брак підготовлених кадрів. Тому політика УЦР у 1917 р. в основному залежала від позиції українських соціал-демократів. Менш чисельна УСДРП (близько 40 тис. членів) мала у своїх лавах багато освічених людей і досвідчених політиків, есдеки переважали в уряді УНР: генеральні секретарі, прем'єр-міністри, міністри, керівники різних відомств, дипломати та ін. Повною мірою реалізувати свою чисельну перевагу українським есерам вдалося лише на початку лютого 1918 р., коли був створений есерівський кабінет міністрів. Детально див.: *Бойко О.* Політичні розбіжності між українськими партіями в Центральній Раді (березень—квітень 1918 р.) // Центральна Рада і український державотворчий процес. — К., 1997. — Ч. II. — С. 204—211; *Любовець О.* Провідні українські політичні партії в Центральній Раді та їх регіональний вплив // Українська Центральна Рада: поступ націєтворення та державобудівництва. — К., 2002. — С. 238—247; *Ії ж.* Проблема української державності в програмах і діяльності українських політичних партій (березень—листопад 1917 року) // УІЖ. — 2003. — № 4. — С. 22—29; *Ії ж.* Українські партії в 1917 році: чисельність, соціальний склад, регіональний вплив // Історичний журнал. — 2005. — С. 63—73; *Ії ж.* Українські партії й політичні альтернативи 1917—1920 років. Монографія. — К., 2005; *Ії ж.* Вплив процесів становлення багатопартійності на долю Центральної Ради // Український парламентаризм: проблеми історії та сучасної політичної практики (до 145-річчя від дня народження Михайла Грушевського). — К., 2012. — С. 74—87.

ЗМІСТ

с.ТЕКСТІВ с.КОМ.

Панькова С. «...НІ ХВИЛІ НЕ ВВАЖАВ СЕБЕ ЕМІГРАНТОМ,
ТІЛЬКИ ЗАКОРДОННИМ РОБІТНИКОМ НА НАШІЙ
НАЦІОНАЛЬНІЙ НИВІ»... V

**Розділ I. СТАТТІ, ВМІЩЕНІ В УКРАЇНСЬКИХ ЖУРНАЛАХ
ТА ГАЗЕТАХ («ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ ВІСТНИК»,
«ГРОМАДА», «ЖИТТЯ ПОДІЛЛЯ», «СЕЛО», «НОВЕ ЖИТТЯ»)
(листопад 1918 р. — квітень 1919 р.)**

Роковини 20/7 падолиста 1917	3	375
По шкоді	5	376
Від редакції	14	380
Україна окремішна	15	381
Відродження Української Республіки	23	383
Об'єднання України Наддніпрянської і Надністрянської	25	385
Метеор	27	386
Спільний фронт	29	388
Оздоровлення громадського життя	31	390
Шевченкові роковини	32	390
Шевченкове слово	34	391
В дванадцятю годину	37	391
Привіт	37	392

**Розділ II. СТАТТІ, ВМІЩЕНІ В ЖУРНАЛІ «L'EUROPE ORIENTALE»
(«EASTERN EUROPE») — ВИДАННІ КОМПІТЕТУ НЕЗАЛЕЖНОЇ
УКРАЇНИ (вересень — грудень 1919 р.)**

Ще один звільнений край	39	392
Огідний спадок	41	392
З'їзд народів Росії	42	395
З'їзд народів Росії	44	396
Століття нового українського театру	48	400
Хто примирить Східну Європу?	50	400
Сторіччя Великого українця	52	402

**Розділ III. СТАТТІ, ВМІЩЕНІ В ЖУРНАЛІ «БОРИТЕСЯ —
ПОБОРЕТЕ!» — ОРГАНІ ЗАКОРДОННОЇ ДЕЛЕГАЦІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ ПАРТІЇ СОЦІАЛІСТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ
(червень—липень 1920 р. — листопад 1921 р.)**

Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання...	55	404
Шевченко як проповідник соціальної революції	57	404
Між Москвою й Варшавою	95	410
Між Москвою й Варшавою	97	411
В першій делегації Української партії соціалістів-революціонерів...	110	414
На село! (Чергові завдання української трудової інтелігенції)	150	419
Драгоманов в політичній і національній розвитку українства	169	420
Пам'яті Паризької Комуні	182	427
До наших спроб співробітництва з УСРР... (29 жовтня 1921 р.)	189	427
До редакції «Вперед»-у у Львові (29 жовтня 1921 р.)	193	428
Відкритий лист Мих[айла] Грушевського... Х.Г.Раковському (15 листопада 1921 р.)	195	431

Розділ IV. БРОШУРИ, СТАТТІ ТА ЛИСТИ, ВМІЩЕНІ В АМЕРИКАНСЬКИХ, КАНАДІЙСЬКИХ, АВСТРИЙСЬКИХ, ЧЕСЬКИХ ВИДАННЯХ, ЧАСОПИСАХ ГАЛИЧИНИ («СВОБОДА», «АМЕРИКА», «НАРОДНА ВОЛЯ», «УКРАЇНСЬКИЙ ГОЛОС», «ГРОМАДСЬКИЙ ГОЛОС», «НОВИЙ ЧАС» ТА ІНШИХ)	
(квітень—червень 1919 р. — жовтень 1926 р.)	203 435
Українська партія соціалістів-революціонерів.....	205 435
Соціальна і політична боротьба в Україні в 1917—1918—1919 рр.	208 438
Світова війна і революція. Українська Народна Республіка	230 440
Поклик [Комітету незалежної України] (26 липня 1919 р.)	235 449
Лист від професора Мих[айла] Грушевського (23 серпня 1919 р.)	236 450
Лист від М.Грушевського (2 вересня 1919 р.)	238 453
До українців в Америці (27 вересня 1919 р.)	239 455
Проект Українського соціологічного інституту	240 456
Лист від проф[есора] М.Грушевського (30 листопада 1919 р.)	242 459
Лист до американських українців (16 грудня 1919 р.)	243 461
Як допомогти старому краєві у видавництвах	248 465
За Галичину! Відозва до світової демократії... (31 грудня 1919 р.)	250 466
Роковини української незалежності	257 469
До народів цивілізованого світу (15 січня 1920 р.)	259 471
Життєва сила народу	262 473
В справі Українського соціологічного інституту (12 березня 1920 р.)	264 473
Горю України. Лист до американських українців (18 березня 1920 р.)	266 474
Життя Михайла Грушевського від вибуху війни	269 475
Україна, Польща й Росія	273 486
Культурна криза на Україні	276 490
Ліквідація Комітету незалежної України	278 490
Лист від проф[есора] М.Грушевського (20 березня 1921 р.)	283 495
[Лист до Українського музичного товариства «Запорозжя» в Ньюарку] (29 квітня 1921 р.)	288 497
Листи до молоді...	288 498
Від Мих[айла] Грушевського. До шановних земляків в Америці (20 листопада 1921 р.)	303 504
На Новий рік (1 січня 1922 р.)	310 507
З недавнього минулого	312 508
Лист від М.Грушевського (10 квітня 1922 р.)	316 513
Духа не угашайте!.. (19 липня 1922 р.)	318 516
Братам в Америці (10 грудня 1922 р.)	324 519
До Українського Червоного Хреста в Канаді (24 грудня 1922 р.)	328 521
До шан[овних] земляків в Америці [не пізніше 4 квітня 1923 р.]	328 523
В ім'я української культури і українського імені... [бл. 26 квітня 1923 р.]	332 525
З Великої України	335 529
Пекуча справа	336 530
Ганської України не збудувати!	338 530
Від Українського соціологічного інституту	343 532
Подяка [від Союзу «Голодним України»]	344 532
До земляків в Америці (17 лютого 1924 р.)	344 533
[Виступ М.Грушевського на ювілейному засіданні...] (3 жовтня 1926 р.)	345 535

[Заключне слово М.Грушевського, виголошене на ювілейному засіданні...] (3 жовтня 1926 р.)	350	538
Одвертий лист акад[еміка] М.С.Грушевського до учасників його ювілейного свята 3 жовтня.	351	538
ДОДАТКИ	355	540
Академічний Дім.	357	540
Українське питання.	359	541
КОМЕНТАРІ	375	
ПОКАЖЧИК ІМЕН	542	
ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК	549	

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 4. Книга II

Серія «Суспільно-політичні твори»
(листопад 1918 р. – жовтень 1926 р.)

Редактор	<i>Л.Веремієнко</i>
Художнє оформлення	<i>С.Іванов</i>
Технічний редактор	<i>І.Сімонова</i>
Коректори	<i>І.Савлук, О.Тростянчин</i>

Формат 70×100/16. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк.
Умови. друк. арк. 46,66. Обл.-вид. арк. 40,0.
Тираж 5000 пр. Зам. № 39Г.

Державне підприємство «Всеукраїнське спеціалізоване видавництво «Світ»
79008 м. Львів, вул. Галицька, 21
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК № 2980 від 19.09.2007 р.

Друк на ТДВ «Патент»
88006 м. Ужгород, вул. Гагаріна, 101
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК № 4078 від 31.05.2011 р.

- Грушевський М.С.
Г91 Твори: У 50 т. / редкол.: П.Сохань, І.Гирич та ін.; голов.
ред. П.Сохань. — Львів : Світ, 2002. —
Т. 4. Кн. II: Серія «Суспільно-політичні твори» (листопад 1918 р.
— жовтень 1926 р.) / упоряд. С.Панькова. — 2013. — 576 с.
ISBN 978-966-603-223-5;
ISBN 978-966-603-847-3 (Т. 4. Кн. II)

Друга книга четвертого тому 50-томного зібрання праць М.Грушевського завершує серію суспільно-політичних творів і вміщує публіцистичний доробок вченого і політика 1918—1926 рр. Основний масив праць — це публіцистика еміграційного періоду історика. Діяльність М.Грушевського на чолі Закордонної делегації Української партії соціалістів-революціонерів, його політичні погляди початку 20-х років відображені в численних публікаціях вченого на сторінках заснованого ним журналу «Борітеся — Поборете!», які становлять окремий тематичний розділ книги. Цінним джерелом вивчення голоду 1921—1923 рр. в Україні стала низка листів М.Грушевського до американських та канадських українців із закликом складати пожертви на підтримку земляків, відомостями про діяльність очолюваного ним Союзу «Голодним Українці».

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться історією України.

УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-847-3 (Т. 4. Кн. II)